

STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA CZŁONKÓW WILEŃSKIEGO BRACTWY ŚW. TRÓJCY MIĘDZY XVI–XVII WIEKIEM*

Słowa kluczowe: prawosławie, Wilno, prawosławne bractwo

Rozwój bractw cerkiewnych w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego był związany ze wzrostem politycznego znaczenia mieszczaństwa z miast lokowanych na prawie magdeburskim oraz ze wzrostem świadomości religijnej wśród społeczności ruskiej. Posiadanie zalegalizowanej organizacji cerkiewnej pozwalało członkom bractw występować w obronie swych interesów, walczyć o zachowanie ruskiej kultury i praw prawosławnej ludności oraz o równouprawnienie z katolikami¹.

Głównym celem działalności bractw było dążenie do uzdrowienia sytuacji w Kościele prawosławnym. Hasła reformacyjne i kontreformacyjne dały impuls do odrodzenia życia umysłowego. Rolę bractw w tym procesie docenił patriarcha antiocheński Joachim V². W styczniu 1586 roku, w drodze powrotnej z Moskwy, hierarcha zatrzymał się we Lwowie i zreformował bractwo lwowskie, nadając mu nowy statut. W ten sposób konfraternia została wzmocniona i przygotowana do zainicjowania odnowy Kościoła prawosławnego.

W 1584 roku w Wilnie zostało utworzone prawosławne bractwo św. Trójcy³. W bracim dokumencie ΣΥΝΟΨΙΣ, *albo krotkie spisanie praw, przywileiów, swiebod y wolności* pod rokiem 1584 znajduje się zapis, wskazujący na oficjalne wsparcie dla tej instytucji ze strony ówczesnego metropolity kijowskiego: „nayıpierwy tego roku Metropolit

* Praca naukowa finansowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznanych w ramach dotacji na badania naukowe lub prace rozwojowe oraz zadania z nimi związane, służące rozwojowi młodych naukowców oraz uczestników studiów doktoranckich w latach 2018–2019.

1 A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 17.

2 Joachim V (?–1592). Na temat pobytu patriarchy na terenie Rzeczypospolitej, por. np. Б. Н. Флоря, *Восточные патриархи и западнорусская церковь*, [w:] *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.*, ч. 1: *Брестская уния 1569 г. Исторические причины*, Москва 1996, s. 117–130; B.A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008, s. 231–239; K. Kuczara, *Działalność Joachima V na rzecz poprawy materialnej i duchowej Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 685–692; idem, *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585–1621)*, Poznań 2012, s. 60–68; A. Borkowski, *Patriarchaty Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583–1601)*, Białystok 2014, s. 35–50.

3 T. Kempa, *Wileńskie bractwo Św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 21, 2004, s. 47–69.

Onisiphor Dziewoczka bractwo nasze założył, porządki napisane podał, z podpisem ręki swej y przełożeniem pieczęci Metropolitańskiej aprobował”⁴.

W 1588 roku w oparciu o statut lwowski konfraternia w Wilnie wydrukowała swój własny porządek organizacyjny pod nazwą *Чин братства виленского*. W maju 1588 roku trzydzieści jego egzemplarzy wysłano do bractwa lwowskiego⁵. W dniu 3 czerwca 1588 roku bractwo uzyskało potwierdzenie statutu od przebywającego w Wilnie patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza II⁶, na zasadach zawartych we wspomnianym wyżej dokumencie wydanym w Wilnie. Hierarcha podniósł bractwo wileńskie do rangi stauropigii, a zatem podporządkował jurysdykcyjnie bezpośredniej władzy patriarszej, wyłączając spod obediencji miejscowych biskupów. Dzięki temu przywilejowi bractwo mogło zarządzać monasterem brackim, decydować o wyborze jego archimandryty i kaznodziei. Przełożeni brackich monasterów opuszczając klasztor musieli informować o tym starszyznę konfraterni, a wszelkie zmiany w życiu wewnętrznym mniszej wspólnoty wymagały konsultacji z przedstawicielami bractwa. Konfraternia była również odpowiedzialna za życie religijne wiernych. Przywilej patriarszy i nowy statut bracki z 21 lipca 1589 roku został potwierdzony przez króla Zygmunta III Wazę. Monarcha uwolnił bractwo spod jurysdykcji władz miejskich i sądowych oraz wziął na siebie obowiązek patronatu nad bractwami: „мы Гдрь яко обороньца вшелякихъ добръ духовныхъ и братствъ церковныхъ справедливость чинити будемь”⁷. W przywileju wskazano, że zebrania konfraterni wileńskiej mają

4 ΣΥΝΟΨΙΣ, albo krotkie spisanie praw, przywileiow, swiebod y wolności od niaśniejszych św. pamięci Krolow Ich Miłości Polskich, y Wielkich Xięząt W. X. L. y Ruskiego, et. caet., et caet. Przechacnemu staro-wiecznemu narodowi Ruskiemu, pod posłuszeństwem św. Oycy Patriarchy Konstantinopolskiego stale y nieodmiennie od okrczenia się swojego trwającemu nadanych i poprząsieżonych, [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторъ*, ч. 1, т. VII, Кіевъ 1887, s. 548.

5 *Акты, относяціяся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією*, т. IV, Санктпетербургъ 1851 т. IV, nr 4, s. 5–6 (dalej: АЗР).

6 Jeremiasz II Tranos (1536–1595) – patriarcha konstantynopoliński w latach 1572–1579, 1580–1584 oraz 1586–1595. Gruntownie wykształcony. Studiował w Akademii Patriarszej w Konstantynopolu. W 1572 roku po raz pierwszy został patriarchą. Nawiązał kontakty z luteranami m.in. protestanckimi teologami z Tybingi. W 1582 roku wezwał do odrzucenia kalendarza gregoriańskiego. Był dwukrotnie pozbawiony urzędu, na który wybierano go ponownie w krótkich odstępach czasowych. W 1587 roku po zesłaniu na wyspę Rodos, został wybrany po raz trzeci na patriarchę. Wobec bardzo złej sytuacji materialnej Cerkwi prawosławnej w Imperium Osmańskim przedsięwziął podróż do Moskwy. Po drodze zatrzymał się w Rzeczypospolitej, gdzie potwierdził statut bractwa lwowskiego i wileńskiego oraz zatwierdził na stanowisku metropolity Michała Rahozę. W 1589 roku wyświęcił metropolitę moskiewskiego Hioba na patriarchę, ustanawiając patriarchat moskiewski. Na temat pobytu patriarchy na terenie Rzeczypospolitej i w Moskwie, por. np. B. H. Флоря, op. cit., s. 117–130; B. A. Gudziak, op. cit., s. 239–244; K. Kuczara, *Грецы в Коścioлахъ wschodнихъ в Rzeczypospolitej (1585–1621)*, Poznań 2012, s. 68–111; A. Borkowski, op. cit., s. 75–94.

7 *Архивъ Санкт-Петербургскаго института исторіи Россійской Академіи Наукъ в Санкт-Петербурге*, kol. 52, op. 1, nr 344, s. 84–85; por. także *Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ: Вильны, Ковна, Троць, православныхъ монастырей, церквей, и по разнымъ предметамъ*, ч. II, Вильно 1843, nr 4, s. 12; *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією*, т. IX: *Акты Виленскаго земскаго суда, магистрата, мадебургіи и конфедерациі*, Вильна 1878, nr 73, s. 146–149.

odbywać się w monasterze św. Trójcy. Reasumując działalność bractwa wileńskiego opierała się na statucie zatwierdzonym przez metropolitę, patriarchę i króla.

Statut wypracowany przez bractwo lwowskie i wileńskie zakładał, że każdy wstępujący do stowarzyszenia wноси opłatę wpisową w wysokości sześciu groszy. Zobowiązywał braci do „schodzenia się” na wspólne narady co cztery tygodnie oraz do comiesięcznej wpłaty pół grosza do brackiej kasy. Członkowie zrzeszenia mieszkający poza miastem wnosili do wspólnej kasy jednorazową kwotę sześciu groszy na rok. Co roku członkowie bractwa wybierali zarząd złożony z czterech starszych. Najstarszy z nich opiekował się skrzynią, w której przechowywano ważne dokumenty, najmłodszy zaś – kluczami od skrzyni⁸. Zarząd bractwa składał roczne sprawozdania ze swojej działalności. Bracia byli zobligowani do wzajemnej pomocy, z kasy ogólnej udzielano potrzebującym konfratrom pożyczek na nielichwiarskich warunkach. Członkowie organizacji zobowiązani byli troszczyć się o brackie dobra, cerkiew, monaster, osobę duchowną i chór, a także dbać o bracką szkołę, drukarnię i szpital. Bracia musieli również w określonych terminach uczestniczyć w nabożeństwach w intencji żyjących i zmarłych braci. Wzajemne zobowiązania bratczyków obejmowały także ścisły nadzór nad ich życiem, obwarowany odpowiednimi zasadami. W razie ich nieprzestrzegania starszyzna bractwa udzielała napomnienia, a w przypadku braku pozytywnej zmiany, przekazywano sprawę biskupowi, by osądził postawę członka organizacji. Osoby, które nie poddawały się wyrokom i nakazom bractwa, mogły zostać ukarane klątwą nakładaną przez osobę duchowną. Ekskomunika nie mogła być jednak cofnięta bez zgody brackiej starszyzny. Aby zostać członkiem konfraterni, należało w brackiej cerkwi przed duchownym złożyć przysięgę wierności. Kandydata wpisywano do rejestru konfraterni dopiero, gdy zapoznał się ze statutem oraz uiszczył opłatę wpisową.

Momentem zwrotnym w rozwoju lwowskiego i wileńskiego bractwa było podniesienie rangi obu konfraterni w 1588 roku poprzez nadanie stauropigii. Posiadające ten przywilej zrzeszenia zajmowały w Kościele prawosławnym wyjątkową pozycję. Duchowieństwo brackie modliło się za patriarchów, których bezpośredniej władzy podlegali. Wyłącznie od patriarchy pochodziły dotyczące bractwa rozporządzenia, rozstrzygnięcia sądowe i błogosławieństwa. Prawa stauropigialne pozwalały na swobodne zarządzanie brackimi monasterami, cerkwiami, szpitalami, drukarniami i szkołami. Bractwa

⁸ W statucie bractwa wileńskiego zaakceptowanego przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa III określono zarząd bractwa, który składał się z sześciu członków: po dwóch starszych, dozorców oraz ponomarów lub wityrykusz. Starszy w bractwie miał wiedzę o przychodach cerkiewnych, opiekował się skrzynią, w której przechowywano dokumenty brackie. Starsi zwoływali zebrania, zwyczajowo 1 raz na 4 tygodnie. Wityrykusz (строитель церковный, вытрикуш), zgodnie ze statutem brackim, powinien mieć wiedzę o skarbcu, opiekować się jego zawartością: paramentami i księgami. Ponadto zajmował się zbiórkami na potrzeby cerkwi, prowadził rejestr rozchodów i przychodów, dbał o wystrój ikon. Dozorca szpitalny był wybierany na rok i odpowiedzialny za zapewnienie pożywienia chorym i ubogim uczniom, mógł przeprowadzać remonty szpitala, korzystając ze środków pochodzących z ofiar i zapisów np. testamentalnych. Wyznaczał również ubogich do zbierania datków do puszek. Te środki przeznaczano na opał i wyżywienie. *Уставъ виленскаго братства, утвержденный іерусалимскимъ Патріархомъ Теофаномъ во время пребывания его въ Кіевъ въ 1620 г.*, [w:] С. Голубев, *Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*, т. I, (Приложєнія), Киев 1883, nr 36, s. 240–243.

informowały patriarchę o sytuacji w całym Kościele, ewentualnych nieporządkach w życiu cerkiewnym i o naruszaniu prawa kanonicznego przez biskupów. Przedstawiciele bractw stauropigialnych mieli też prawo uczestnictwa w wyborze biskupa, zabiegali o obsadzanie katedr kandydatami godnymi i odpowiedzialnymi za losy Kościoła.

Stauropigia wileńska i lwowska przyczyniły się do rozwoju bractw cerkiewnych w innych miastach Rzeczypospolitej. Do końca XVI wieku bractwa prawosławne powstały w Krasnymstawie i Rohatynie (1589), Brześciu, Gródku i Gołogórach (1591), Przemyślu i Kormarnie (1592), Bielsku, Haliczu i Lublinie (1594), Mohylewie (1588) i Starej Soli (1600)⁹.

Prawosławne konfraternie uzyskały wsparcie ze strony magnaterii. Wśród możnych patronów bractwa wileńskiego znaleźli się wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz¹⁰ i podkomorzy trocki Bohdan Ogiński¹¹. Powstanie nowych organizacji cerkiewnych wspierał metropolita Michał Rahoza (1588–1599)¹². Na zwołanym z jego inicjatywy latem 1590 roku soborze w Brześciu postanowiono, że w oparciu o wzór organizacyjny bractwa lwowskiego i wileńskiego powstaną kolejne konfraternie („одинакія братства”)¹³. Na początku XVII wieku stowarzyszenia brackie funkcjonowały we wszystkich miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej. Razem tworzyły one nieformalny związek, którym przewodniczyły bractwa stauropigialne. Pomimo że ich pierwszeństwo i zwierzchność nad zwykłymi bractwami miała wyłącznie zwyczajowy charakter, to jednak nowo powstające organizacje uznawały zwłaszcza w kwestiach merytorycznych autorytet zrzeczeń uprzywilejowanych. Zwykle bractwa podlegały miejscowemu biskupowi, który miał prawo rozstrzygania spraw sądowych. Stowarzyszenia w mniejszych miastach mogły liczyć na opiekę wileńskiej i lwowskiej konfraterni, wsparcie finansowe i prawne. W zamian bractwa stauropigialne otrzymywały od stowarzyszeń

9 Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, т. IX, Санктпетербургъ 1879, s. 509–510; Я. Д. Ісаєвич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.*, Київ 1966, s. 37; L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce...*, s. 832.

10 Teodor Skumin Tyszkiewicz (1533–1618) – szlachcic pochodzenia ruskiego, wojewoda nowogródzki od 1590 roku, poseł do Moskwy w 1578 roku, jeden z najbardziej wpływowych prawosławnych dostojników, w 1603 roku przeszedł na unię, H. Lulewicz, *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, „Przegląd Historyczny”, 1977, t. 68, nr 3, s. 430.

11 Bohdan Ogiński (1558–1625) – pułkownik wojsk koronnych, uczestniczył w wojnie polsko-rosyjskiej w latach 1577–1582, brał udział w zdobyciu przez wojska polskie Połocka w 1579 roku. W latach 1587 i 1612 był posłem Rzeczypospolitej do Moskwy w celu zawarcia pokoju. W latach 1601–1602 brał udział w walkach ze Szwedami. Był fundatorem monasterów prawosławnych oraz starostą prawosławnego bractwa wileńskiego, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. VII, Lipsk 1841, s. 51.

12 Michał Rahoza (ok. 1540–1599) – prawosławny, a następnie unicki (od 1596 roku) metropolita kijowski. Wywodził się z drobnej szlachty, w 1579 roku został archimandrytą mińskiego monasteru Wniebowstąpienia Pańskiego, w 1588 roku wyświęcony na metropolitę przez patriarchę konstantynopolitańskiego Jeremiasza II Tranosza, w 1589 roku mianowany przez króla Zygmunta III na to stanowisko. Z czasem stał się zwolennikiem unii z kościołem rzymskokatolickim. Podpisał akt unii w 1596 roku na soborze w Brześciu, T. Kempa, *Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska*, „Klio”, t. 2, 2002, s. 58–100.

13 *Собрание древних грамотъ и актовъ городовъ Минской губерніи, православныхъ монастырей, церквей и по разнымъ предметамъ*, Минскъ 1848, nr 139, s. 300.

z mniejszych ośrodków głoś poparcia dla nowo zgłaszanych inicjatyw¹⁴. Od początku swojego istnienia „patriarsze” bractwa ściśle ze sobą współpracowały. Członkowie konfraterni wileńskiej: wspomniany wyżej Teodor Skumin Tyszkiewicz i Bohdan Sapieha, wojewoda miński (1588–1593) wstąpili w 1592 roku także do bractwa Zaśnięcia Bogurodzicy we Lwowie. Jak wyraził to badacz, celem było wzmocnienie obu instytucji i konsolidacja działań: „единость доскональную съ братствомъ утвержаючи дабы посполу промышляти о всемъ въ общую ползу, и заступати отъ всякое напасти”¹⁵.

Bractwo wileńskie początkowo mieściło się w monasterze św. Trójcy, gdzie roztoczyło pieczę nad ołtarzem Spotkania Pańskiego. Wcześniej monaster ten, zgodnie z decyzją metropolity Onezyfora Dziewoczki (1579–1588)¹⁶ powierzono opiece prawosławnych członków rady miejskiej. Władze miejskie z rezerwą odnosiły się do cerkiewnego bractwa, co wywoływało wewnętrzne konflikty i ostatecznie spowodowało, że „stauropigia” w 1592 roku podjęła decyzję o budowie nowej cerkwi brackiej. Zgodę na jej wzniesienie konfraternia otrzymała dzięki zabiegom Teodora Skumina Tyszkiewicza¹⁷.

Imperatorskie Towarzystwo Historii i Starożytności Rosyjskiej przy Uniwersytecie Moskiewskim przyczyniło się do odnalezienia i przechowania kopii pierwszego rejestru członków bractwa św. Trójcy z roku 1584 zatytułowanego *Реестръ уписованія братіи братства церковного Святой Живоначальной Троиць, олтаря Стрътенія Господня, въ мѣстѣ Виленскомъ, року отъ воплощенія Господа Бога и Спаса нашего Іусуса Христа, 1584*. Kopię wykonano na podstawie wypisu z ksiąg sądowych Trybunału Wielkiego Litewskiego, przypuszczalnie już po wniesieniu do ksiąg trybunalskich 26 czerwca 1590 roku przywileju udzielonego bractwu rok wcześniej przez króla Zygmunta III¹⁸. Rejestr członków bractwa prawdopodobnie obejmuje lata 1584–1590¹⁹. Świadczy o tym fakt, że Michał Rahoza (od 1589 r. metropolita) jest w nim wymieniany jako kijowski hierarcha.

14 A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 319–320; I. O. Флеровъ, *О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ униі въ Юго-Западной Россіи, въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ*, Санктпетербургъ 1857, s. 68–71.

15 A. A. Папковъ, *Братства. Очеркъ исторіи западно-русскихъ православныхъ братствъ*, Сергиевъ Посадъ 1900, s. 36–37.

16 Onezyfor Dziewoczka – prawosławny metropolita kijowski w latach 1579–1589, obrońca juliańskiego kalendarza, przychylny edycji pierwszego drukowanego w metropolii kijowskiej służebnika (drukarnia Mamoniczów, Wilno 1583), *Русскій Биографическій Словарь*, red. A. A. Половцова, т. XII, Санкт Петербургъ 1905, s. 266–267.

17 *Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ: Вильны, Ковна, Троць...*, ч. II, nr 42. Cerkiew wybudowano na ziemi подарowanej bractwu przez żonę wojewody brzeskiego Krzysztofa Zenowicza (1588–1614) – Fedorę z Wołłowiczów i żonę wojewody smoleńskiego Jana Abramowicza (1596–1602) – Annę Dorotę z Wołłowiczów. Anna Abramowiczowa była opiekunką i dobrodziejką wileńskich prawosławnych. W sporze o budowę cerkwi w Wilnie wojewoda smoleński wziął stronę prawosławnych mieszczan przeciwko magistratowi. Naraził się tym potężnemu kanclerzowi litewskiemu Lwu Sapieże (1589–1623), wspierającemu unitów. Budowę świątyni zakończono w 1598 roku. A. A. Папковъ, op. cit., s. 35–51.

18 Tekst *Rejestru* opublikowany jest w *Materialach słowiańskich* (ч. 3: *Матеріяли словянскіе*) w składzie wypisu z ksiąg sądowych i innych, por. *Выписъ зъ книгъ справъ судовъ головныхъ трибунальныхъ, отпращованныхъ у Вильни*, „Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ”, 1859, июль–сентябрь, кн. 3, s. 29–40.

19 O tym, że spis członków bractwa zatrzymuje się na 1590 roku świadczy także fakt, że nie ujęto w nim Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego (wstąpił do bractwa na przełomie 1591/1592 roku), Stefana Zyzaniego (wstąpił

Potwierdza tę chronologię również wspomniany wyżej ΣΥΝΟΨΙΣ – dokument bractwa wileńskiego:

Za szczęśliwym tym początkiem, gdy *de die in diem* [z każdym dniem – M. M.] rosło w Chrystusie bractwo nasze Wileńskie, a im dalej tym więcej do rejestru brackiego, począwszy od Metropolity Rahozy ieszcze nie odstępnego, Iaśnie Wiel. Ich. M. PP. Senatorowie y Ich M. Panowie obywatele Koronni y Litewscy poczęli się wpisywać, a przy nich iak z magistratu Wileńskiego burmistrze, raycy, ławnikowie, prawosławni, tak y PP. mieszczanie imiona swe wnosić²⁰.

Pierwszy rejestr bracki zawiera listę 374 osób: 274 mężczyzn i 100 kobiet. W konfraterni od początku jej działalności 37 członków było pochodzenia szlacheckiego. Większość (337 osób), stanowili mieszczanie.

W skład konfraterni oprócz mieszczan weszli magnaci (Filon Kmita, wojewoda smoleński; Teodor Skumin Tyszkiewicz, wojewoda nowogródzki; Bohdan Pawłowicz Sapieha, kasztelan smoleński; Iwan Tryzna, marszałek królewski; Grzegorz Sanguszko; Semen Woin, książę Andrzej Drucki-Sokoliński, książę Lew Masalski, książę Bohdan Ogiński) i okoliczna szlachta (Adam Chreptowicz, Bohdan Podbipięta, Mikołaj Bychowiec i inni). Magnaci i szlachta byli reprezentantami różnych miast i ziem: Trok, Smoleńska, Mścisławia, Brześćcia, Wołynia.

Wśród mieszczan, którzy zapisali się do bractwa, dużą grupę stanowili patrycjusze. Reprezentowali ją m.in. przedstawiciele rady miejskiej: burmistrz, rajcowie²¹,

do bractwa w 1593 roku), księcia Aleksandra Połubieńskiego, który w 1593 r. zapisał bractwu majątek Suderwy, por. maszynopis rozprawy doktorskiej Арх С. В. Брич, *История виленского православного Свято-Духовского братства: 1584–1917 гг.* s. 46–47. *Диссертация на соискание ученой степени кандидата богословия по специальности История Церкви и церковно-практические дисциплины*, Минск 2016.

²⁰ ΣΥΝΟΨΙΣ, albo *krótkie spisanie praw...*, s. 549.

²¹ W Wilnie rada miejska składała się od 1536 roku z dwudziestu czterech radców i dwunastu burmistrzów dożywotnich, z których każdego roku wybierano na tzw. czynnych czterech rajców i dwóch burmistrzów. Do ich obowiązku należał m.in. zarząd nad miastem, utrzymanie w nim porządku. Połowę członków rady miejskiej mieli stanowić katolicy, połowę prawosławni, J. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. III, Wilno 1841, s. 226.

pisarz miejski i ławnicy²². Burmistrzem był Iwan Eremejewicz, który sprawował urząd w 1585 roku²³, ajcami: Jakub Kaptur, Ostap Borowin²⁴, Eliasz Isakowicz, Gabriel Brażyc²⁵, pisarzem Iwan Andrejewicz²⁶.

Mieszczanie wileńscy zajmowali się głównie handlem. W tej grupie zawodowej wyróżnić można kupców i przekupniów. Kupcy wileńscy zrzeszeni byli w kole (bractwo) kupieckim. Między sobą dzielili się na klasy według towarów, którymi handlowali. Sześćdziesięciu głównych kupców wileńskich, z których połowa była katolikami, a połowa prawosławnymi, raz do roku wybierało spośród siebie sześciu starszych, przestrzegając zasady równości wyznaniowej²⁷. Oprócz nich handlem w mieście mogli zajmować się przekupnie. Skupowali oni żywność w oznaczonym czasie, a następnie sprzedawali ją w tak zwanych łokciach – wynajmowanych miejscach pod ratuszem. Liczebność przekupniów w XVI wieku była znacząca, dominowały tu kobiety.

Analiza rejestru brackiego i zestawienie go z innymi dokumentami dotyczącymi konfraterni wileńskiej pozwala domniemywać, że wśród mieszczan będących członkami stauropigii dużą część stanowiły osoby trudniące się handlem. Potwierdzają to zapisy m.in. testamentalne na rzecz bractwa oraz fakt, że na sąd w Wilnie, za sprawą Józefa Welamina Rutskiego w 1624 roku pozwani zostali nie tylko Gabriel Dudka (ihumen monasteru brackiego), ojciec Warłaam (osoba duchowna) i Józef Lewonowicz (rektor szkoły brackiej), ale i 22 mieszczan, z których wszyscy byli kupcami²⁸.

W rejestrze bractwa z nazwy wymieniono 3 ambarników, a zatem posiadaczy usytuowanych nieopodal ratusza sklepów zwanych imbarami lub ambarami, w których sprzedawano żelazo i inne drobne towary²⁹. W skład grupy przekupniów wchodził chlebnicy (1), owsiannicy (1), rybnicy (3), solennicy (3), którzy handlowali m.in. solą, śledziami, masłem, woskiem, a nazywani byli niekiedy „kupcami solennej zabawy”³⁰.

22 Ława sądowa miejska – organ samorządu miast lokowanych na prawie magdeburskim. Liczyła 7–12 ławników wybieranych zwyczajowo spośród najbogatszych przedstawicieli patrycjatu. Rozpatrywała sprawy kryminalne oraz cywilne, H. Samsonowicz, *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa 1981, t. I, s. 447.

23 Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (dalej – LVIA), SA 5324, k. 9 v.

24 Ostafi Borowin jako członek bractwa wileńskiego uczestniczył w prawosławnym soborze antyunijnym w Brześciu w październiku 1596 roku, T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 214.

25 Gabriel Brażyc otrzymał w spadku kamienicę wileńską tzw. brażyczowską (znajdującej się przy rynku) lub safianowiczowską, którą otrzymali w spadku po Dymitrze Brażycu i po jego żonie Marynie Azaryczównie. W 1655 roku resztę domu odkupili od Cimofieja Safianowicza. W 1667 roku część kamienicy Brażyc sprzedał kupcowi Afanasowi Iwanowiczowi. LVIA, SA 5104, k. 530v–534; D. Frick, *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, Warszawa 2008, s. 130.

26 Iwan Andrejewicz jako członek bractwa wileńskiego uczestniczył w prawosławnym soborze antyunijnym w Brześciu w październiku 1596 roku, T. Kempa, *Konflikty...*, s. 213.

27 J. Kraszewski, op. cit., s. 293.

28 Pozew sądowy dla bractwa wileńskiego z 1624 roku, M. Коялович, *Литовская Церковная Унія*, т. I, Санкт Петербургъ 1859, s. 353–359; A. Папков, op. cit., s. 126.

29 J. Kraszewski, op. cit., s. 296.

30 Ibidem, s. 293.

W rejestrze członków bractwa znajdujemy też rzemieślników, członków cechów wileńskich: czapeczników (1), farbierzy (2), krawców (6), kuśnierzy (10), szewców (3), złotników (1).

W rejestrze bractwa znajdujemy 11 członków spoza Wilna, w tym dwu z zagranicy. Były wśród nich 2 osoby narodowości greckiej (hieromnich Pachomiusz, Michał Anioł). Konfraternię zasilali mieszczenie z Bielska (Paweł Iwanowicz, Tymoteusz Semenowicz), Mohylewa (Onisko Jeremiejewicz), Orszy (Ambroży Iljicz), Pińska (Jacko Ignatowicz, Iwan Grincowicz), Mińska (Iwan Filipowicz, burmistrz miński), Słucka (Maria Kupryjanowa, wójtowa słucka) i Mścislawia (Wasyli Gładki)³¹.

Spis członków bractwa wileńskiego wskazuje na liczne pokrewieństwa występujące w konfraterni. Do organizacji zapisały się całe rodziny (Pan Iwan Łabenski wraz z żoną i synem) lub ojcowie (matki) z dziećmi (Pani Barbara Teodorowa razem ze synami i córką, Pani Melanja Sidorowna z córką), krewni (Paraskiewa Paukowa, Pani Chima Paukowa; Pan Kondrat Kopyszenin, Pan Aleksy Kopyszenin, Pan Iwan Kopyszenin).

Po ukończeniu budowy cerkwi św. Ducha w Wilnie w 1597 roku przyjęto do bractwa wileńskiego ponad 500 osób³². Jednak w kolejnych latach odnotowano tendencję spadkową i do końca XVIII stulecia bractwo nie było już nigdy tak liczebne jak u schyłku XVI w.

Po przyjęciu unii w Brześciu szeregi prawosławnych przerzedziły się. Na przełomie XVI i XVII wieku największe straty prawosławia na rzecz Kościoła katolickiego obu obrządków dotyczyły przedstawicieli magnaterii. Czołowy działacz bractwa wileńskiego Teodor Skumin Tyszkiewicz przystąpił do unii w 1603 roku, chociaż jeszcze w 1597 roku na forum sejmowym występował w obronie wiary ojców³³. Również synowie prawosławnych magnatów po zdobyciu wykształcenia w zachodnich uczelniach z reguły stawali się katolikami. O tym zjawisku pisał Melecjusz Smotrycki w utworze *Θρήνος, to jest Lament jedynej S. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmatów wiary* (Wilno 1610). Autor tej polskojęzycznej kompozycji polemicznej opracował spis ruskich rodów, które porzuciły prawosławie:

Gdzie teraz nieoszacowany on kamuszek, jako lampa lśniąca się carbunkus, któregom ja między innemi perłami, jako słońce między gwiazdami w Koronie głowy mej nosiła – dom książąt Ostrozskich, który blaskiem światłości starożytnej wiary swojej przed innemi świecił? Gdzie i insze drogie i równie nieoszacowane teje Korony kamyki, zacne ruskich książąt domy, nieocenione szafiry i bezcenne diamenty: księżęta Słuccy, Zasławscy, Zbarazscy, Wiśniewieccy, Sanguszkowie, Czortoryscy, Prońscy, Rużeńscy, Sołomiereczcy, Gołowczyńscy, Kroszyńscy,

31 *Рєєстръ уписованія брaтiї...*, s. 29–40; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, „ΕΛΠΙΣ”. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, R. XIV (XXV), z. 25–26 (38–39), 2012, s. 318–319; idem, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 20–21.

32 A. Папков, op. cit., s. 52.

33 K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1932, s. 412.

Masalscy, Górcy, Sokolińscy, Łukomscy, Puzynowie i inne bez liczby, których pojedynkiem wyliczać rzecz by długa była³⁴.

Na tej nieco wyolbrzymionej liście odstępców znaleźli się także przedstawiciele: Chodkiewiczów, Hlebowiczów, Kiszaków, Sapiechów, Dorohostajskich, Woynów, Wołowiczów, Zienowiczów, Paców, Chaleckich, Tyszkowiczów, Korsaków, Chreptowiczów, Tryznów, Hornostajów, Bokijów, Myszków, Hoskich, Siemaszków, Hulewiczów, Jarmolińskich, Czołhańskich, Kalinowskich, Kurdejów, Zahorowskich, Meleszków, Bohowitynowiczów, Pawłowiczów, Sosnowskich, Skuminów, Pocięjów.

Od 1605 roku działalnością unitów w Wilnie kierował przybyły ze studiów w Rzymie przyszły metropolita Józef Welamin Rutki (1613–1637)³⁵. Na przełomie lat 1607/1608 z inicjatywy metropolity Hipacego Pocięja powstało w Wilnie przy monasterze św. Trójcy bractwo unickie³⁶. Miało ono wesprzeć przejście kontroli nad tymi nieruchomościami stauropigii wileńskiej, które zostały zapisane na rzecz bractwa Św. Trójcy jeszcze przed unią. Osłabieniu bractwa Św. Ducha i podważeniu jego podstaw ekonomicznych służyły sprawy zakładane członkom stauropigii przez unitów, mających poparcie króla Zygmunta III. Przykładem stronniczej polityki władcy w Wilnie było postanowienie z 1622 zabraniające przeciwnikom katolicyzmu dalszej publicznej polemiki³⁷.

W 1613 roku niepokojącym zjawiskiem było także porzucenie prawosławia i wzmocnienie unickiego bractwa przez drukarza Leona Mamonicza, rajców Piotra Kuptiewiczza i Ignacego Dubowicza – znanych mieszczan wileńskich³⁸. Również konwersja Melecjusza Smotryckiego w 1628 roku na katolicyzm osłabiła elity prawosławne. Pod koniec rządów Zygmunta III liczba unitów i prawosławnych w mieście mogła być zbliżona³⁹.

Konflikty wojenne w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku oraz towarzyszące im klęski żywiołowe spowodowały drastyczny spadek ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilno stosunkowo szybko odrodziło się, nie dotyczyło to jednak prawosławnych. Polityka kontrreformacyjna przejawiająca się w ograniczeniu praw ludności prawosławnej spowodowała drastyczny spadek liczby wiernych Kościoła prawosławnego w mieście. Sporządzony w 1765 roku przez Azarija – ihumena monasteru św. Ducha spis prawosławnych w Wilnie obejmował zaledwie 40 mężczyzn i 27 kobiet⁴⁰. Azarij o prześladowaniu prawosławnych pisał „люде здѣсь ужить не

34 [M. Smotrycki], *Threnos to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiej Wschodney Cerkwie, z objaśnieniem dogmat wiary: pierwey z greckiego na słowiński, a teraz z słowińskiego na polski przelożony. Przez Theophila Orthologa, teyże świętey Wschodney Cerkwie syna*, Wilno 1610, k. 15v; cyt. za: *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, Introd. D.A. Frick, vol. 1, Cambridge Mass. 1987, s. 31.

35 Józef Welamin Rutki (1574–1637) – metropolita unicki, reformator zakonu bazylianów, por. np. *Herbarz polski Kaspra Niesteckiego...*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 188–190.

36 *Акты относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссією*, т. II, Санктпетербургъ 1865, nr 25, s. 42–43.

37 J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990, s. 137.

38 Арх. С. В. Брич, op. cit., s. 72.

39 Т. Кемра, *Конфликты...*, s. 370.

40 *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. XI, nr 28, s. 124 (dalej: АСД).

могутъ, и деньги пропадутъ, если онихъ утесненій и на унию церквей и людей насильно и прелестно превращеній воспящено не будетъ⁴¹.

Dane odnośnie do wielkości bractwa św. Ducha w końcu XVI–XVIII wieku przedstawia wykres, który jednoznacznie wskazuje, że liczba członków konfraterni była największa w pierwszym okresie jej istnienia, a wyraźnie spadła po konfliktach wyznaniowych w Wilnie w latach 1613–1632.

Podsumowując należy stwierdzić, że struktura społeczno-zawodowa konfraterni wileńskiej zaraz po jej utworzeniu miała przełożenie na profil innych bractw, które powołano do życia na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niestety, liczebność bractw w drugiej połowie XVII wieku i w kolejnym stuleciu spadała, stanowiąc wskaźnik kondycji prawosławia w państwie.

SUMMARY

Marcin Mironowicz

Social-Occupational Structure of Members of Vilnius Saint's Trinity Orthodox Brotherhood at the Turn of 16th and 17th Centuries

Keywords: Orthodoxy, Vilnius, orthodox brotherhood

Article based on preserved first list of brotherhood's members from 1584 year discusses social-occupational structure of Vilnius orthodox confraternity. Article represents also brotherhood's number state in period from brotherhood's beginning until the end of 17th. century. Shows reasons which contributed and influenced on number state of members of orthodox Holy Spirit brotherhood in Vilnius.

41 АСД, т. XI, nr 89, s. 128.